

**Т.ШЕВЧЕНКО, М.КОСТОМАРОВ ТА П.КУЛІШ
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ УКРАЇНИ
(ПО СТОРІНКАХ ПРАЦЬ М.П.ДРАГОМАНОВА)**

М.П.Драгоманова можна вважати одним із перших історіографів українського національного руху. Вчений досліджував та оцінював здобутки провідних українських діячів з позицій політолога, історика, публіциста. При цьому їх ідеї суттєво вплинули на формування драгоманівського світогляду. Проте позиції М.П.Драгоманова не були сталими і остаточно окресленими. Вчений подає власне тлумачення ідей, поглядів, теорій, запропонованих діячами, обґрунтовує особисті висновки та ставлення до лідерів суспільно-політичного руху першої половини ХІХ ст. Драгоманівська спадщина характеризується неоднозначністю думок і суджень, що пояснюється полемічним характером праць та відсутністю чітко сформульованих позицій. Найбільше інформації по даній темі містять наступні праці вченого: "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Чудацькі думки про українську національну справу", "М.І.Костомаров. Очерк життєписний", "Листи на Наддніпрянську Україну", "Література російська, великоруська, українська і галицька" та інші.

Багато уваги в своїх роботах М.П.Драгоманов приділив Т.Г.Шевченку. Вчений завжди намагався неупереджено і повно показати справжнього Т.Г.Шевченка. Основною метою праці "Шевченко, українофіли і соціалізм" він визначає намагання *"об'єктивно, історично подивитися на Шевченка, показати еволюцію його думок і місце, яке вони займають в еволюції нашої громади"*, показати *"що таке справді Шевченко сам по собі й у свій час"*¹. Михайлу Петровичу імпував послідовний шевченківський демократизм. Він одним із перших почав досліджувати творчий шлях та ідейну еволюцію поета в широкому історико-культурологічному контексті, вніс ряд концептуальних думок. В той же час М.П.Драгоманов не мав доступу до значної частини творчої спадщини поета. Всебічна об'єктивна оцінка ускладнювалась також наявністю спотворених цензурою публікацій та упереджених коментарів. Вчений усвідомлював велич шевченківського таланту і значення його праці. В ряді робіт він оцінював його як поета світового масштабу, значення творчості якого виходило за національні рамки. *"Гарячі думи київсько-українського кружка вплив у своїх монологах Шевченко і вони лягли нестирасним пам'ятником того, що українські традиції можуть жити обік з луччими ідеями віку нашого, і лягли через те твердою основою української літератури"*².

¹ Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Літературно-публіцистичні праці. - Т.2. - К., 1970. - С.7.

² Він же. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці. - Т.1. - К., 1970. - С.115.

М.П.Драгоманов наголошував, що *“національна свідомість і народолобство Т.Г.Шевченка дійсно ставлять його як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні”*³. Становленню Т.Г.Шевченка як політичного мислителя сприяли контакти з окремими представниками тодішньої інтелігенції та ознайомлення з героїчним минулим українського народу. Думка про здобуття політичної незалежності України була у нього однією із провідних. *“В усіх тисаннях 1845 р. (“Великий льох”, “Розрита могила”, “Кавказ”) Шевченко виступає ясно з тим, що пізніше звалось українським “сепаратизмом”. Можна навіть сказати, що сепаратизм той у Т.Г.Шевченка більш усього був козацький, звісно, без того вже панського духу, який став показуватись у козацької старшини XVIII ст.”*⁴. В еволюції своїх поглядів Т.Г.Шевченко, на думку М.П.Драгоманова, з часом відходить від гетьманства і наближається до духу запорізького козацтва, яке виступало проти московської неволі. *“Цей низовий, запорізький, більш родовий гетьманський дух у Шевченка з 1846-1847 рр., - підкреслював він, - показує, який справді надзвичайний нюх, навіть нюх історика мав у собі Шевченко”*⁵.

Отже, за працями вченого простежується, що у творчій еволюції поета М.П.Драгоманов виділив ряд етапів:

на першому етапі Т.Г.Шевченко - прихильник своєї *“країни, породи, мови”*;

на наступному етапі, що охоплював 1840-1844 рр., М.П.Драгоманов простежував вплив на Т.Г.Шевченка автономізму, козацького республіканізму та біблейства;

1846-1847 рр. вчений вважав помітною віхою в еволюції поета, коли Кобзар виявив *“надзвичайний нюх”*;

в останній період життя Михайло Петрович відзначав ідейну та художню слабкість Т.Г.Шевченка. Вчений називає 1860 р. регресом в ідейно-світоглядному спрямуванні творів Великого Кобзаря. В цей час він зберіг лише єдину *“ясну думку”* - ненависть до царизму, але і вона інтерпретована на основі *“біблейського матеріалу”*.

Ця періодизація не досконала і не охоплює весь життєвий і творчий шлях поета, проте її можна віднести до перших спроб критичного шевченкознавства.

Взагалі, М.П.Драгоманов відносить Тараса Григоровича до представників романтичного напрямку. Але *“характер козацької старшини і мужицька природа Шевченка зробили те, що романтизм і сентименталізм Шевченка зразу став на соціальну дорогу, у чому Шевченко не має собі аналогії ні у якій літературі європейській, теж оригінальній, як оригінальне українське слов'янофільство”*⁶. За словами вченого, Т.Г.Шевченко *“найдалше пішов у думках про волю в державі й громаді, про багатих і бідних”*⁷, що значною мірою обумовлювалося його власною

³ Він же. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. - К., 1994. - С.175.

⁴ Він же. Шевченко... - С.51.

⁵ Там же. - С.52.

⁶ Він же. Література... - С.149.

⁷ Він же. Шевченко... - С.53.

долею і долею України. На основі поглядів Тараса Григоровича сформувалася найбільш впливова і найприйнятніша форма національної ідеї. У його поезіях висловлювалася глибока естетична і моральна переконливість. *“Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелів київських слов’янофілів, і гарячою громадською думкою, й таким же українством”*⁸.

Для М.П. Драгоманова важливим було питання освіченості Т.Г. Шевченка. Вчений вважав його освіту недостатньою, при цьому називаючи його геніальним самоуком, якому бракує чіткої закінченості теоретичних програм. М.П. Драгомановим було несправедливо вказано на історичну обмеженість його ідей, *“мужицтво”* та недооцінено інтелектуальний рівень. Часті твердження дослідника про брак освіченості Т.Г. Шевченка не узгоджуються з численними фактами, наведеними самим М.П. Драгомановим, - спілкування Тараса Григоровича з освіченими колами, самостійне вивчення історії України, жага до самоосвіти та ін.

Вчений викривав *“біблейство”* Т.Г. Шевченка як основу його творчості, хоча це не узгоджувалося з його *“українством”* та *“гарячою громадською думкою”*. Зі своєю критикою М.П. Драгоманов виступив проти надмірного культу Тараса Григоровича, фактично започаткувавши критичне ставлення до вивчення шевченківської спадщини. Він виступав насамперед не літературним, а громадським критиком, науково досліджував творчість Т.Г. Шевченка на тлі доби, намагався чітко окреслити шевченківський світогляд, при цьому усвідомлюючи важливу роль поета в піднесенні української суспільно-політичної думки та проїнявшись його провідними ідеями. *“Шевченкова заслуга лежить більше у тому, що він прокляв сучасне болото життя”*⁹. Він витворив новий підхід до розуміння ідеї нації. *“Наша Україна” - рано стала для Шевченка все рівно що мужики українські, а “наша правда” - все рівно, що воля й веселе життя тих мужиків*¹⁰. Саме Кобзар звернув свою головну увагу на становище народу, його проблеми і потреби. *“Любов до мужика, до невільного, а потім і до бідного - це найголовніша провідна ідея Шевченка і як поета, і як чоловіка”*¹¹.

Іноді в полеміці вчений висловлював занадто гострі і не завжди справедливі оцінки. М.П. Драгоманов ніколи не дорікав Т.Г. Шевченкові в етнографізмі, але все ж не спромігся досягнути взаємопроникнення національної свідомості і художнього світу Т.Г. Шевченка, вимагаючи реалізму. Він не оцінив належно емоційну та естетичну силу шевченкової лірики. Звернення до української історії здавалося вченому відступом від реалізму. Поряд з цим, наскрізна ідея шевченкових творів про необхідність національного визволення у Михайла Петровича була відсунута на другий план. Надто вузько, як найнижчий етап, він сприймав національне у творчості поета, при цьому намагавшись відокремити його національні мотиви від політичних. За М.П. Драгомановим, мінусом у Тараса

⁸ Там же. - С.34.

⁹ *Він же*. Література... - С.123.

¹⁰ *Він же*. Шевченко... - С.63.

¹¹ Там же. - С.63.

Григоровича було те, що він не мав змоги ознайомитись з передовими ідейними досягненнями європейських мислителів. Але слід зауважити, що Т.Г.Шевченко протягом життя досить тісно спілкувався з людьми, добре обізнаними з передовими західноєвропейськими ідеями. Сучасні дослідники схиляються до думки, що в останній період життя Т.Г.Шевченко свідомо відкинув ідейний тиск російського радикалізму. Отже, він був знайомий із західноєвропейськими ідеями, але свідомо їх відхиляв, вважаючи несприйнятними для українського ґрунту. На думку М.П. Драгоманова, в творчості останнього періоду життя Тараса Григоровича простежується особливо чітко, що він *“думкою стояв на церковному ґрунті, не мав європейської науки й знав тільки російське життя часів Миколи I”*¹².

Вчений рішуче відкидав твердження про соціалістичне спрямування шевченківських поезій. Він зазначав: *“Ми ніяк не згодимось, щоб Шевченко був соціалістом”*¹³, *“ми не можемо згодитись із тим, щоб Шевченко був і дійсним революціонером або навіть постійним громадсько-соціальним діячем”*¹⁴, незважаючи на те, що він *“мав добрі громадські бажання, часами мав повстанські мрії”*¹⁵.

Слід зазначити, що М.П. Драгоманов висував досить високі вимоги до діяльності Т.Г.Шевченка. На його думку, з часом *“з національними ідеями Шевченка сталося те ж саме, що й з державницькими, тобто він, виступивши першим з виключним українством, потім став його залишати, виказав кілька широких думок, та не розвив їх, не прилагодив до них усіх потрібних думок і зоставив тих, хто б задумав піти за ним, без усяких провідних думок про національну справу в тому стані речей, у який переходила наша Україна в 60-70 роки”*¹⁶. Проте пізніше вчений переглянув свої позиції, погодившись з тим, що не все сказане було виваженим і точним. Він визнав: *“Я був загнавсь думкою, що Шевченко - пережитий фазис, що новий український рух піде далі, по новоєвропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, а й українофільські писателі не тільки в Галичині, а й в Росії ще не догнали Шевченка років на 10-20”*¹⁷.

Величезною заслугою Тараса Григоровича є те, що він вперше в історії своїм *“Кобзарем”* розпочав нову літературну традицію. *“Дякуючи як тій вроді особи Шевченка та його розумові, так і його мужицтву й українству, справді велика купа картин, змальованих Шевченком, і навіть чимала купа думок, сказаних їм, дуже близько потрапляє в розум і серце людей, які задумуються над найголовнішими справами життя громадського...”*¹⁸.

Отже, М.П. Драгоманов одним із перших окреслив ідейну і творчу еволюцію Тараса Григоровича і посів чільне місце в українському шевченкознавстві другої пол. XIX ст.

¹² Там же. - С.76.

¹³ Там же. - С.65.

¹⁴ Там же. - С.73.

¹⁵ Там же. - С.76.

¹⁶ Там же. - С.61.

¹⁷ *Він же*. Лист до “Старої громади” від 8 лютого 1886 р. // Архів Драгоманова. - Т.1. - Варшава, 1938. - С.270.

¹⁸ *Він же*. Шевченко... - С. 92.

Значну увагу в своїх працях М.П. Драгоманов приділяв видатному українському діячеві М.І. Костомарову. Вчений вказував на велику роль цього активного учасника національного руху, який у середині 40-х рр. XIX ст. стояв на демократичних позиціях. На його думку, завдяки М.І. Костомарову *“уже в 40-і рр. українофільство переросло у вчення про федерально-демократичний панславизм”*¹⁹. Своє бачення національної ідеї для України М.І. Костомаров базував на вихідних ідеалах народності, слов'янської спільності і євангельської добросердечності. Для нього найвищим авторитетом є Святе Письмо та віра в Боже Провидіння, а також ідея месіанства нації, в той час як для М.П. Драгоманова ці критерії не були визначальними. М.І. Костомаров виробив власний погляд на проблему нації взагалі, дав власне тлумачення національній ідеї. За словами М.П. Драгоманова, у трактуванні принципів федералізму, народоправства, демократизму М.І. Костомаров був для нього вчителем. До середини 70-х рр. XIX ст. переважає захоплене ставлення вченого М.І. Костомаровим. Але пізніше загострюється критика, робляться закиди у досить різкій формі. Початкове захоплення костомарівськими ідеями, а у подальшому - перегляд власних поглядів і гостра критика пояснюються скоріше не еволюцією поглядів М.П. Драгоманова, а розширенням його зони аналізу. Дослідник справедливо зауважує, що *“наукові праці д. Костомарова про мужицтво і громадство в історії Русі лягли в основу нового українства, його спорні листи до поляків, до москвичів поставили діло українське перед сусідами, його колишнє Кирило-Мефодієвське братство 40-х років і науково-політичні статті про союзність (федералізм) в старій Русі були ластівками українського всеслов'янства і федералізму в усіх Русях, як його книги про Стеньку Разіна і про Северноруські Народоправства були науковими ластівками і московського мужицтва і громадства”*²⁰. У листі до Старої громади Михайло Петрович зазначав, що його проект федеральної конституції *“Вільна Спілка”* (1884 р.) є наступником федеративної програми Костомарова²¹. Але, на його думку, М.І. Костомаров не продовжив розробку своєї політичної програми і піддався урядовим заборонам. *“Російські порядки, можна сказати, зайли в Костомарові діяча великої сили”*²².

Серед визначних заслуг М.І. Костомарова є те, що він вперше в українській історіографії зробив народ центральним суб'єктом історії. *“В усякім разі, за Костомаровим зостається велика заслуга наукова, а через те й громадська, й навіть політична, хоча і не така-то й пряма. Його наукові праці показують, яку користь може принести всій Східній Європі український громадський рух, навіть коли він не йде досить вільно й енергічно”*²³. М.П. Драгоманов критикував його як представника

¹⁹ Він же. Историческая Польша и великорусская демократия. - Женева, 1881. - С.65.

²⁰ Він же. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. - Женева, 1877. - С.125.

²¹ Він же. Лист до “Старої громади” від 3-12 лютого 1887 р. // Архів Драгоманова. - С.382.

²² Він же. М.І. Костомаров. Очерк життєписний // Літературно-публіцистичні праці. - Т.2. - С.140.

²³ Там же. - С.140.

українського общерусизму, який відрікся від ідей молодості та сприяв росту українського аполітизму. Костомарівська ідея національного автономізму не розвинулася, а атрофувалася до теорії "української мови для домашнього вжитку". За М.П. Драгомановим, "він зворушив думки про народоправство, про союзність (федералізм), про мужицтво (чернь). Тільки ж те зробив він як історик минулого, а не як суддя теперішнього й порадачик громади в теперішніх справах"²⁴. Вчений робив закиди М.І. Костомарову, вказуючи на його слабку обізнаність з сучасними передовими теоріями і європейською історіографією. Він підкреслював, що "відсталість українську не тільки від європейців, а й від росіян можна було побачити навіть на Костомарову"²⁵. Особливо неприйнятними для нього були костомарівські позиції "примиритися з урядом". "Сам Костомаров, цей найстарший віком з українофілів останніх часів в свої молоді роки стояв найближче до європейського прогресивного руху того часу і через те премного причинивсь і до всеросійського прогресу і служив йому до склону, та тільки історичними працями, в котрих, між іншим, показував зерна лібералізму політичного, соціального і культурного і в великоруському племені, а в своїх практичних заходах і в апологіях українофільства падав до самого нещасного опортунізму, завдавши нещасливою думкою "помирить нас с правительством"²⁶.

Особистої образи М.П. Драгоманову завдало невизнання з боку М.І. Костомарова необхідності закордонного видавництва позацензурної літератури. Останній дотримувався думки, що потрібна не конфронтація з урядом, а легальна видавнича діяльність, тому відмовився допомогти у видавництві "Кобзаря".

М.П. Драгоманов неоднозначно оцінює фольклористичну працю М.І. Костомарова. З одного боку, вчений у своїх етнографічних дослідженнях часто посилається на публікації М.І. Костомарова, навіть присвячує йому статтю "Байка "Богдан Хмельницький" (1886 р.), визнає його людиною "великого таланту й ученості", але вважає фатальним, що "досі уся українська наука й усі українолюбці, власне живуть думками Костомарова", які, - вже зовсім несправедливо твердив він, - "сходяться з думками московських слов'янофілів"²⁷. Поряд з цим М.П. Драгоманов підкреслював, що "в етнографічних роботах відсталість Костомарова ставила його просто в чудний стан"²⁸, обгрунтовуючи недоцільність обмежувати порівняльний метод лише колом слов'янського фольклору. В принципі, вчений і сам усвідомлював перегини у своїх критичних закидах. У пізніших працях він знову почне акцентувати увагу на визначних здобутках М.І. Костомарова, який "виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних"²⁹.

²⁴ Він же. Шевченко... - С.81.

²⁵ Він же. Чудацькі думки про українську національну справу // Літературно-публіцистичні праці. - Т.2. - С.340.

²⁶ Він же. На увагу українолюбцям у Росії // Там же. - С.302.

²⁷ Вибрані листи // Там же. - С.465.

²⁸ Він же. Чудацькі думки... - С.341.

²⁹ Він же. Листи на... - С.176.

Неоднозначні оцінки давав М.П.Драгоманов П.О.Кулішу. Його судження не відзначались цілісністю. На момент перебування у складі Кирило-Мефодієвського товариства власні позиції П.О.Куліша достатньо чітко ще не сформувались. Взагалі, він поділяв захоплення народною культурою, проте ніколи не був прихильником *“простоти”*, поклоніння *“народності”* в соціальному аспекті поняття і не поділяв захоплення слов'янством. М.П.Драгоманов високо оцінював П.О.Куліша як історика, але особисті стосунки відзначалися нестабільністю. Про це, зокрема, свідчить перерваність листування протягом 1883-93 рр. та його відновлення з 1893 р. Вчений негативно ставився до *“псевдорадикалізму”* П.О.Куліша, його одностороннього короткозорого націоналізму, принципового аполітизму, не поділяв захоплення національною формою без наповнення її політичним змістом, де націоналізм виступав без належної демократичної та соціально-політичної основи. Разом з цим М.П.Драгоманов розділяв його розуміння національних завдань українського народу, але вказував на хибність шляхів досягнення мети.

П.О.Куліш був романтиком, ідеалізував давнину і народну творчість. У *“Чорній Раді”* він продемонстрував якісно вищий тип художнього історизму, коли жанрова форма історичного роману *“європеїзувала”* українську літературу. Але М.П.Драгоманов не побачив у ньому *“справжнього поетичного таланту”*, *“уміння родити живі типи”*³⁰. Твір П.О.Куліша *“Потомки гайдамак”* вчений оцінив як *“мішанину заміток про старину”*, повість *“Майор”* - *“без усяких нових оригінальних психологічних варіантів, тільки приправлену окремишим не стільки народолобієм, скільки “народностелюбієм”*³¹. М.П.Драгоманов гостро виступав проти *“етнографізму”* і *“вузької тенденційності”*. Він не погоджувався з П.О.Кулішем, говорячи, що справжнє народолобство полягає не у проповіді етнографізму, хоч би які глибокі демократичні прагнення воно мало, а у тому, щоб найперше турбуватись про *“інтереси чоловіка”*, а наукові дослідження з етнографії та археології варто залишити *“чистим вченим”*³². Михайло Петрович вказував, що літературні твори за народними мотивами - це *“лише дублікати народної поезії”*. Він більше цінував П.О.Куліша як історика та етнографа, а не як письменника.

Неприйнятним для М.П.Драгоманова був задекларований П.О.Кулішем принцип *“політика - не наша справа”*, адже вчений завжди виступав проти *“неполітичності”*. Особисті стосунки між ними відзначалися нестабільністю і напруженням. У листі від 5 липня 1875 р. П.О.Куліш пропонував М.П.Драгоманову свою допомогу у справі поширення загального культурного руху, навіть при розходженні у програмі дій. Але вже в листі від 15 липня 1876 р. П.О.Куліш, обурений активною політичною діяльністю М.П.Драгоманова, розкаюється у попередньому ставленні до нього³³. В той же період він вкрай негативно ставився і до своїх колишніх однодумців - М.Костомарова, М.Білозерського та ін. На

³⁰ Він же. Література... - С.160.

³¹ Там же. - С.160.

³² Він же. Українське письменство 1866-1873 років. - С.296.

³³ Лотоцький О. П.О.Куліш та М.П.Драгоманов у їх листуванні // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. - Прага, 1939. -Т.2. - С.48.

початку 90-х рр. XIX ст. П.О.Куліш переглядає свої позиції і декларує себе “щиро прихильним” до “спасеної справи” М.П.Драгоманова. У листі від 23 січня 1893 р. він визнає потребу “штудіювати” праці М.П.Драгоманова, щоб наздогнати те, чим він усіх українців “повипереджував”³⁴. Протягом життя П.О.Куліш користувався консультаціями, порадами і навіть “цензурою” М.П.Драгоманова. Отже, антагонізм між ними був все-таки поверховим у порівнянні з їх спільною працею на користь народу. Як зазначав М.П.Драгоманов, “особливо ж цінне в д.Куліша розуміння завзятості до праці для України, котре заставило його кидатись з працею і в Галичину, коли трудно було працювати в Росії, котре пробива і в його нещасних останніх писаннях, що в них ганьбить д.Куліш українське мужицтво; козацтво, “хлопоманію”, і соціалізм, - думаючи прихилити попівство, панство та царство, - все ж таки до українства. Даремна надія, - нехвальна дорога, - а все ж таки почтив а упертість”³⁵.

Співпраця Т.Г.Шевченка, М.І.Костомарова та П.О.Куліша є об’єднанням українських патріотичних сил. На початковому етапі вони були ідейними співниками, з часом їх шляхи розійшлися, відбулася поляризація їх поглядів щодо українського питання. Проте важливість і вагомість їх праці на користь українського народу незаперечна, і це особливо підкреслював М.П.Драгоманов. Отже, вчений високо оцінював національно-культурницьку роботу цих провідних українських діячів першої пол. XIX ст., але вважав її недостатньою. Він прагнув осмислити їх починання, враховуючи специфіку періоду, порівняти з іншими суспільно-політичними лідерами, відокремити та акцентувати увагу на їх головних здобутках, а також поєднати їх досвід з історичним досвідом західноєвропейських країн задля пошуку шляхів розв’язання актуальних суспільно-політичних проблем. Існування дещо суб’єктивних і упереджених суджень пояснюється малодоступністю інформації та постановкою високих вимог як до себе, так і до інших суспільно-політичних лідерів.

³⁴ Там же. - С.50.

³⁵ Драгоманов М.П. Народні школи... - С.126.